

A szelídség retorikája

A költészet mindig is a mérhetetlen dolgok mérhetőségéről, a szélességgel rendelkezők hosszúságáról és a hosszúsággal rendelkezők szélességéről szól(t). Radnóti Miklós „sem emlék, sem varázslat” típusú megszólalásai, egy „rendetlen”, értelem nélküli és a legvégsőig kegyetlen világ elrendezhetőségének tapasztalatát mindenáron versbe emelni szándékozó vágyai ugyanezzel a kettősséggel mérik önmagukat s a bennük megjelenő lírai én-t. A később Kertész Imre tollán megszólaló, az emberre a krematóriumok tövében is a boldogság „kényszeré”-t sorsként mérő világérzékenység nem engedi meg a pusztulás felé erőltetett menetben vonszoló tudat percnyi lazítását sem. A feledés lehetetlenségét alázattal remélő, de végsőképpen mégiscsak a reményt is kimondó tudás és érzés egy önmagát nem kímélő és önmaga feladásának lehetőségét nem ismerő személyiség birtoklásának vágyával ajándékozza meg az etikát, s ajándékozza meg az esztétikát a *Bori notesz* verseiben.

Ezért hát a *Levél a hitveshez* nemcsak a „boldogházasság-költészet” Petőfitől eredő s Tóth Árpádon keresztül teremtődő hagyományába írja bele önmagát. Nemcsak a *Kis nyelvtan* vagy a *Bájos* játékosságának örömet jelenetezi tovább, s nemcsak az érett férfi határozatlanságát már csak eljátszó s esendőségéért egyben megbocsátást remélő, a megénekelte hitvest ámulattal versbe emelő *Tétova óda* hétköznapi apróságokat a csillagterek végtelenségével övező világába merészkedik (szó)képeivel. Mindezen eszközök használata mellett a valóságreferencialitásnak a prózairodalom által talán soha meg sem közelíthető szelídségével írja körül a szituációt, mely a fogyatkozásból, a végső hiányból kell hogy megnyugtató jövőt s elviselhető jelent kovácsoljon össze. Ez a szelídség pedig helyzetéből adódóan egészen más, mint az a magatartás-tapasztalat, mellyel e fogalmat általában rokonítani szoktuk. A Radnóti-versbéli szelídség nemcsak a „ha

megdobnak kővel, dobd vissza kenyérrel” típusú krisztusi parancs betartására irányuló szövetkezésre szólít fel, hanem ezt a valószerűtlenül lehetetlen elvárás a fennálló világ etikai attribútumává igyekszik átfogalmazni. A nagyság(t)rendekkel a költői én fölé tornyosuló, majd bezáruló agresszív világégbolt már korábban is megjelenített képei („[k]i gépen száll fölébe, annak térkép e táj”) most már végképp a pusztító erők „ellenére élő” embernek az apokalipszissal való eszköztelen szembefordulását jelenítik meg („szemed kékjét csodáltam épp az égen, / de elborult s a bombák fönt a gépben / zuhanni vágytak”).

Egy effajta szembefordulásnak lesz jelölője a *Levél a hitveshez*, mely legvégső eszközeként a kétségbeesés és az összeomlás helyett a jambusnál és a hexameternél is mélyebb eszköztelenséget, a szorzótábla legelső lépcséjén örömmel körültekintő én felvilágosult örömét rendezzi katarzissá. Mert e verszáró gesztusban, „a 2×2 józanságá”-ban minden korábban föl említett esztelenség, abszurditás és tragikum feloldódik – nem etikailag megmagyarázódik, hanem poétikailag feloldódik. A matematikának mint „legfeleltesebb tudomány”-nak ekként megjelenített, a versegész szituációjával egészében szemben álló, illetve a hétköznapi hasznossággal nem mérhető, elemi (erejű) „képlete” éppen annyira a hatalommal való nemrendelkezés, a teljes meg- és kifosztottság szimbóluma¹ lehet, mint egy „eltévedt hangjegy” valamely Beethoven-szonátában, mint egy szállongó vonalka egy Dürer-metszeten vagy egy marék föld valamely sírhalmom. Felesleges, ám nélkülözhetetlen.

A szelídség önmagában vett derűje természetes védekezésképp övezi ekként a szó gyakori kimondása nélkül is a *Bori notesz* verseit, illetve a valamivel korábban keletkezett szövegeket (maga a 'szelíd' kifejezés, ha nem is szignifikánsan, de szaporábban jelenik meg az 1944-es versekben, mint korábban). A *Nem tudhatom* (1944. január 17.) „szelíd tanyá”-ja éppen úgy része ennek a szellemi-testi önmegóvásnak², mint a *Hetedik ecloga* (1944. VII.) „búvó otthoni táj”-át álmatlan álmokból felépítő, a férfi-női testi-lelki intimitást a legvégső lehetetlenségben, éppenséggel a férfitestek közé való beszorítottság állapotában megjelenítő, mégis valaminő csodákat váró, végül szó szerint a holtakat feltámasztó s az időtlenségben reménykedő képsorai.

¹ Vö. Bokányi Péternek szintén a *Levél a hitveshez*-konferencián elhangzott észrevételével, mely szerint a 2×2 racionalitásával szemben a $\sqrt{2}$ az a(z) irracionális) szám, amely valójában „kimondhatatlan”.

² Vö. Gordon Győri János véleményével, aki ugyancsak e konferencián a Radnótiról készült fotográfiák sorsát, tematikáját elemezve a meglehetősen sok sport témájú kép kapcsán felvetette annak lehetőségét, hogy a költő mintegy „tudatosan készült” a következő évek nemcsak szellemi, hanem fizikai megpróbáltatásaira is.

Hasonlóképpen élni segít az *À la recherche...* (1944. VIII. 17.) grammatikailag visszafogott, a „szelídség”-et azonban annál erőteljesebb poétikai helyzetbe hozó felütése („Régi szelíd esték...”) és az idő végtelenjébe való menekülést fontolgató, a halál megértő elfogadását, sőt, majdhogynem teremtmény szükségességét csokonais iróniával szemlélő (vö.: *Léthe, A Magánossághoz, A tihanyi Echóhoz!*), a vershős szavainak vergődő hullámverését immár ismét hexameter-nyugalommá rendező sorainak biblikus fennköltége („mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már”). Valamivel később az *Erőltetett menet* (1944. szeptember 15.) megrázó formai leleménye, a kitágított szóközökkel megemelt különös poézis a két imbolygó lépés közt a „[t]ajtékos ég”-re föltekintő vershős botorkáló alakját vetíti horizontunkra. E szorítkításokkal dramatizálódik megannyi sóhajtássá a megjelenített kisvilág „eltört szilvafá”-ja, „hús verandá”-ja, „hűlő szilvalekvár”-ja és „rőt sövény”-e, mely motívumok immár korántsem biedermeier kellékként adják háttérmintázatát a bensőséges hitvesi lírának. – Ehelyett a boldogság vágyott és még mindig lehetségesnek gondolt értelmezési terében, ugyanakkor a szörnyűséges 1944-es év aranyetszési pontján jelölik ki – a *Bori notesz* többi szövegével együtt – a *Levél a hitveshez* tér-idő-koordinátáit (1944. VIII–XIX.). E vers születésekor a létezésből már elkerülhetetlenül – de tudatosan vállalva is sorsát – kifelé tartó individuum határozott visszatérés-ígéréte azonban olyannyira irracionális a valóság felől tekintve, hogy azt csak valamely elvont életeszmény esztétikai igényű átfogalmazása valószínűsítheti végiggondolható sorssá („ha kell zuhanó lángok közt varázslom / majd át magam, de mégis visszatérek; / ha kell, szívós leszek, mint fán a kéreg”).

Ezért a szelídség retorikájának esztétikai igényű felépítése és alkalmazása akként lesz a *Levél a hitveshez* megtartó talapzata, amiként a szöveg a visszafogottság és a hallatlan önmérséklet, a főntebb mondott „dobd vissza kenyérrel” típusú gesztussor jézusi alázata a minden sor mögött ott érzékelhető szelídség magatartás-mintázatait jeleníti meg („hallgatok, míg zsong körém felállván / sok hűvös érintésű büszke páfrány”). Továbbá azért, hogy a versben konkrétan megjelölhetőek azok a mozzanatok, amelyek ezt az alapvetően az önkorlátozás eszményére építkező szövegtípust az adott helyzetben egyedül vállalható, az esztétikai (ön-újra)teremtődés okán már soha szét nem hullható személyiségmodell ismérvévé teszik. Nem a beletörődés, hanem a lehetséges (meg)menekvés horizontjait megnyitva az alkotó és a befogadó számára egyaránt. Ez a horizont pedig nem más, mint a minden erőszakkal szemben pusztán a szavak katedrálisaiból jövőt álmodni képes, ám közben az elveszejtődéssel – önnönmaga és a *Bori notesz* szövegeinek végső, fizikai megsemmisülésével is (elsősorban a csak ebben

fennmaradt versekre, a *Gyökérre* és a *Razglednicákra* gondolunk) – számot vető lírai én végtelen nagyvonalúsága az őt elpusztító világ primitív kicsinyességével és agresszivitásával, mérhetetlen butaságával szemben. Mert amikor minden elveszett, akkor már csakis a szavak végső retorizáltsága, a szöveg felépítettségének gótikus meredélyei és égbeszökő ívei lehetnek segítségére a semmi határvidékein botorkáló lírai én-nek. (Effajta vizuális alakzatra, formára utalhat költőnk az *Erőltetett menet* főntebb jelzett „szóközpoétiká”-jával is.)

Ezért a végtelennel feszített ellentétek („üvölt a csönd fülemben s felkiáltok”; „valóság voltál, álom lettél újra”), a mértékletes hullámzással, szabályosan gördülő sorok értelemhatárait erősen megdöccentő, szakaszok között átívelő enjambement-ok („kamaszkorom kútjába visszahullva / féltékenyen vattlak, hogy szeretsz-e”; „megjártam érted én a lélek hosszát, – s országok útjait”), a köznapiságukban is egyedire cizellált ismétlések („s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék”; „ha kell zuhanó lángok közt... / [...] / ha kell szívós leszek...”), a fenséges alliterációk („nyugalma nyugtat”; „hűvös hullám”), a méltósággal szóló hasonlatok („súlyos, mint a zsoldár”) nemcsak grammatikailag kölcsönöznek emelkedettséget a versnek, hanem a szelídség érzékeltetésének, poétikai figurákká bontásának majd újra-összerakásának lesznek elengedhetetlen nyelvi elemei. Még a „kamaszkorom kútja” vagy az „ifjúságom csúcsa” típusú, szinte a képzelet határáig feszített akkordokat is megtartja a versegész kikezdehetetlenül könnyed fensége. (Ebben is emlékeztet elődjére, a *Szeptember végén* ugyan csak két stílus- és világszint határán tétovázó, közhely és pátosz közt ingadozó, zárlatul hasonlóképpen jövendölést fogalmazó világára – bár amott fenyegető-féltékeny visszatérést jelenet a szöveg [a motívum e versben is előfordul, csak korábban], míg emitt a hasonlóképpen valószínűtlen visszatérés harmóniával övezett lehet. – Vajon nem volna-e olvasható egymás vonzaskörében a három nagy hitvesszerelem-vers, a *Szeptember végén*, az *Esti sugárkoszorú* és a *Levél a hitveshez?* Hiszen egyéb párhuzamok mellett különös módon (?) mindegyik valamiféle halál-, illetve újraéledés-motívummal zárul... Figyelemre méltó továbbá, hogy a szerelmet mindhárom alkotás – természetesen – élet-halál legfontosabb kérdésének tekinti, s valamiféle jelen-múlt-jövendő-vonatkozásba, szemléleti egészbe hozza a létezés legelemibb idő- és térbeli jellemzőivel. De az sem lehet mellékes, így például ez is további vizsgálatra érdemes kérdés, hogy mindhárom költő kétségtelenül át-áttekint a populáris regiszterbe...)

Mindezek okán talán szerencsésebb lett volna dolgozatunk címéül „a szelídség retorikája” helyett az átfogóbb értelmű és szándékainkhoz közelebb álló, „a szelídség poétikája” kifejezést használni. Merthogy úgy

véljük, az a fajta poézis, amelyet Radnóti a *Levél a hitveshez* című versben újrateremt, elsősorban nem kényszerű szituáltsága s kétségtelen valóságreferencialitása okán lesz költészetünkben József Attila *Nem én kiáltok*, Babits Mihály *Csak posta voltál* című költeményével vagy Arany János *Őszikéivel* rokonságba hozható, hanem sokkal inkább ama felfogás révén, mely a személyiség önépítésének kulcsmozzanatait a Másik léte-zéstapasztalatára rákérdező esztétikumban véli megtalálhatónak. Gondoljunk az *Epilogus* utazás–bezártság–szabadság–fogság–alkotásvágy érték-mozzanataira vagy a *Mindvégignek* éppenséggel a *Bori notesz* s a *Levél a hitveshez* világával nagyon is rokon, önkicsinyítő személyiségfelfogására és önmegszólító alakzataira. Hisz lehet-e Radnóti legkedvesebb költője, Arany János szavainál, a *Szondi két apródja* önmagukat költőként újjá-teremtő hőseinek az utolsó dalt is végigmondó elszántságánál pontosabban jellemezni a *Bori notesz* szerzőjének tragikus élethelyzetét és töretlen akaratát, amikor a betűket „sort sor alá tapogatva”, már a lélegzetnyi közelségben és a másnapban is ott ólálkodó „förtelmes halál” szürreális látványától sem megrémülve még mindig bízik a mégis-megmaradás egyetlen esélyét kínáló ákombákomokban? Amiként Arany János – csöndben, szelíden, mindannyiunk helyett:

„Van hallgatód? nincsen?
Te mondd, ahogy isten
Adta mondanod,
Bár puszta kopáron
– Mint tücsöké nyáron –
Vész is ki dalod.”

Elhangzott „A 12 legszebb magyar vers”-program Levél a hitveshez-konferenciáján Ab-dán, 2009. szeptember 25-én.